

Autoreferat rozprawy doktorskiej

**Tradycja i nowatorstwo w eposach historycznych Pizydesa
przez pryzmat kreowania wizerunku cesarza Herakliusza**

mgr Magdalena Samoń-Trzos

Instytut Filologii Klasycznej

Wydział Filologiczny Uniwersytetu Jagiellońskiego

Promotor:

prof. dr hab. Dariusz Brodka

Recenzenci:

dr hab. Rafał Kosiński, prof. UB

prof. dr hab. Tomasz Sapota

Kraków 2024

1. Wprowadzenie

Punktem wyjścia dla rozprawy była chęć przybliżenia polskiemu czytelnikowi twórczości nadwornego poety cesarza bizantyńskiego Herakliusza – Jerzego z Pizydii. Choć jego dzieła uznawane są za jedno z ważniejszych źródeł historycznych do panowania owego władcy, w nauce polskiej właściwie nie spotkały się dotychczas z należyтым zainteresowaniem. Wyjątkiem są prace Leona Sternbacha z przełomu XIX i XX wieku, ale redakcja w języku łacińskim znacząco utrudnia ich odbiór współczesnemu czytelnikowi. Nieco więcej uwagi poświęca się poecie w nauce światowej, jednakże w większości owocuje ona pojedynczymi artykułami bądź rozdziałami większych publikacji, dotyczącymi wybranych zagadnień związanych z jego poezją. Wciąż jednakże brakuje syntetycznego ujęcia twórczości Pizydesa. Wobec bogactwa tejże twórczości, niniejsza praca jest próbą właśnie takiego spojrzenia na trzy wybrane utwory Pizydesa, których analiza, oparta o wspomniane wyżej publikacje obcojęzyczne, pozwala dotychczasowe badania w nieco uzupełnić i wzbogacić o nowe przemyślenia.

2. Cel pracy

Celem prezentowanej rozprawy jest wykazanie nowatorstwa i oryginalności poezji Pizydesa na tle literatury greckiej wieków poprzedzających życie poety. Perspektywą, która kierunkuje przeprowadzaną analizę, jest sposób przedstawiania w wybranych utworach osoby władcy. Zagadnienia, na które zwracam szczególną uwagę, są następujące:

1. Jakie cechy gatunkowe eposu prezentują owe utwory i czy ich obecność bądź brak ma wpływ na wyłaniający się z utworów obraz władcy? Jak w poematach przejawia się ich laudacyjny charakter?
2. Jakie tradycje wykorzystuje poeta – czy głównym źródłem inspiracji jest dla niego pogańska kultura grecka czy odwołuje się także do dziedzictwa chrześcijańskiego?
3. Czy trzy utwory poddane analizie różnią się, zarówno w swoim charakterze, jak i w sposobie przedstawiania władcy?
4. Na ile poeta pozostaje wierny wzorcom wypracowanym przez poprzedników, a na ile wprowadza do nich zmiany, świadomie je modyfikując, przekształcając, odważnie kreując swój sposób ekspresji?

3. Selekcja materiału

Twórczość literacka Pizydesa to przede wszystkim poematy – o różnej tematyce i różnej długości, oraz kolekcja ponad stu epigramów. Ponieważ niemożliwe byłoby omówienie wszystkich tych utworów w pojedynczej dysertacji, na przedmiot badań wybrałam trzy eposy o charakterze historycznym: *Expeditio Persica*, *Bellum Avaricum* i *Heraclias*¹. Wybór ten nie jest przypadkowy i uwarunkowany jedynie wspomnianą wyżej perspektywą sposobu kreowania przez poetę wizerunku cesarza, którego postać jest w nich znacząca. W większości bowiem poematów odnaleźć można odniesienia do władcy. Ów wybór jest raczej wynikiem wielostopniowej selekcji – utwory te cechuje pewne podobieństwo, gdyż skomponowane zostały w stosunkowo niedługim czasie (co nie budzi kontrowersji badaczy w przeciwieństwie do datacji niektórych innych poematów) i bardzo konkretnej sytuacji historycznej – wojen prowadzonych przez Cesarstwo Bizantyńskie z Persami, Awarami i sprzymierzonymi z nimi Słowianami. Znaczenie owych utworów podnosi wspomniany wyżej fakt uznawania ich za źródła historyczne do opisywanych w nich rzeczywistych wydarzeń. Kolejną kwestią była ich zawartość – skupiają się na działaniach wojennych i czynnym w nich udziale cesarza, element narracyjny stanowi ich istotną część, nawet jeśli z różną częstotliwością pojawiają się fragmenty o charakterze laudacyjnym. Różnią się co prawda adresatem – w dwóch przypadkach jest nim sam cesarz, w trzecim zaś patriarcha, ale z oboma łączyły poetę szczególne więzi patronatu. Wreszcie cechuje je podobna wartość poetycka i bogactwo wykorzystywanych środków, ich powstanie przypada bowiem na ἀκμή poety.

4. Struktura pracy

Wskazany wyżej zamiar warunkuje strukturę niniejszej rozprawy. Praca składa się z wstępu, trzech rozdziałów zawierających informacje o charakterze historycznym bądź historyczo-literackim, obszernej szczegółowej analizy treści poszczególnych utworów, dwóch rozdziałów wskazujących kolejno: elementy epickie i panegiryczne oraz elementy tradycji chrześcijańskiej w analizowanych eposach, wniosków oraz bibliografii.

¹ Dzieła zostały napisane w języku greckim, jednakże za względu na powszechność używania w nauce światowej łacińskich odpowiedników ich tytułów przywołuję je w takim brzmieniu.

Po nakreśleniu celu pracy przedstawiony zostaje pokrótce życiorys Jerzego z Pizydii, w stopniu, w jakim pozwala na to obecny stan badań. Rozwój kariery, rozpoczętej przez poetę wkrótce po przybyciu z rodzinnego miasta w Azji Mniejszej do Konstantynopola, możliwy dzięki bliskiej współpracy z patriarchą Sergiuszem, miał niebagatelny wpływ na twórczość Pizydesa. Nie tylko pozwolił mu osiągnąć status poety nadwornego wraz z towarzyszącymi mu przywilejami (jakim była chociażby możliwość towarzyszenia władcy w wyprawie wojennej czy dostęp do dokumentów), ale też w jakimś stopniu zdeterminował tematykę podejmowaną przez poetę. Choć na pierwszy rzut oka wyodrębnić można w niej dwa nurty: utwory podejmujące zagadnienia historyczne, głównie militarne, oraz te traktujące o kwestiach teologicznych i moralnych, dokonywanie podziału jego działalności literackiej na odrębne okresy komponowania poezji świeckiej i religijnej, praktykowane niegdyś przez uczonych, dziś budzi kontrowersje. W poematach historycznych poeta bynajmniej nie stronił od nawiązań do Pisma Świętego czy dzieł Ojców Kościoła, w dziełach teologicznych nie brak odniesień do wydarzeń historycznych. Aby oddać choćby w niewielkim stopniu różnorodność dzieł poety i wielość aspektów owej różnorodności, w rozdziale charakteryzując pokrótce utwory poety, ze wskazaniem przypuszczalnego czasu ich skomponowania.

W kolejnym rozdziale odnoszę się do historii Cesarstwa Bizantyńskiego na przełomie VI i VII wieku. Informacje te wydają się niezbędne dla lepszego zrozumienia okoliczności, w jakich komponował swoje utwory Pizydes. Cesarstwo znalazło się wówczas w bardzo trudnej sytuacji, zarówno wewnętrznej (społecznej, politycznej, ekonomicznej), jak i zewnętrznej, poprzez utrzymujące się zagrożenie na Bałkanach i na Wschodzie. Przed obejmującym w 610 roku władzę cesarzem Herakliuszem stał więc szereg poważnych wyzwań, z którymi musiał się zmierzyć. Przebieg wydarzeń, ich rozpiętość w czasie i przestrzeni zostały jednak tylko częściowo poświadczane w poematach historycznych poety, dlatego też ich wybór dokonany przez Pizydesa, wynikający w jakiejś mierze z charakteru komponowanych dzieł skłania do refleksji nad stosunkiem poety do władcy i wiarygodnością jego przekazu.

Rozdział czwarty jest zarysem tradycji literackiej, z uwzględnieniem dzieł, które mogły być dla poety wzorem bądź choćby inspiracją. Każde z nich opatrzone zostało krótką charakterystyką, mniej lub bardziej szczegółową, na ile pozwala na to stan jego zachowania. W wielu przypadkach bowiem dzieła te zaginęły i o ich treści czy charakterze wnioskować można jedynie z zachowanych fragmentów bądź informacji zawartych w powstałych później leksykonach. Rozdział podzielony został na cztery

podrozdziały: najpierw omawiam historiografię bizantyńską, gdyż utwory Pizydesa będące przedmiotem niniejszych rozważań, chociaż nie należą bezpośrednio do tego gatunku, w jakimś stopniu są jej bliskie. Kolejny przedstawia rozwój eposu. W tym przypadku, ze względu na przynależność gatunkową analizowanych utworów, zakres ewentualnych wzorców jest znacznie poszerzony i sięga od najwcześniejszych reprezentacji eposu po dzieła bezpośrednio poprzedzające twórczość poety, z przełomu V i VI wieku. Ze względu na elementy laudacyjne w eposach Pizydesa podrozdziały: trzeci i czwarty skupiają się na panegiryku. Pierwszy z nich traktuje ogólnie o utworach o charakterze pochwalnym, drugi – o poetyckiej formie panegiryku, ze szczególnym uwzględnieniem jego połączenia z epiką. Wyjątkowo przywołane zostają w nich także dzieła skomponowane po łacinie. Choć bowiem w wielu przypadkach można mieć wątpliwość co do rzeczywistego ich wpływu na twórczość Pizydesa, to podobieństwo pewnych zastosowanych przez łacińskojęzycznych poetów struktur czy środków stylistycznych jest uderzające.

Centralną, z zarazem najobszerniejszą, bo zajmującą blisko połowę objętości pracy, częścią jest rozdział obejmujący szczegółową analizę treści trzech wybranych eposów historycznych Pizydesa. Każdy z nich omówiony jest oddzielnie, w porządku chronologicznym ich powstawania. Najpierw więc *Expeditio Persica*, następnie *Bellum Avaricum*, a wreszcie *Heraclias*. Omówienie ma formę parafrazy kolejnych wersów, uzupełnionej o komentarz wskazujący na możliwe źródła zapożyczeń słów czy motywów. W pierwszym poemacie, poświęconym wyprawie cesarza Herakliusza, prowadzonej w latach 622-623 w Azji Mniejszej przeciw Persom, poeta ukazuje władcę zaangażowanego w osobiste prowadzenie kampanii wojennej. Ten dość szczegółowy opis kolejnych etapów ekspedycji nie jest jednak kronikarskim zapisem wydarzeń, w których poeta uczestniczył być może osobiście, ale rozważnie prowadzoną narracją pozwalającą mu wyeksponować osobę władcy jako mądrego dowódcę prowadzącego swoje wojsko do zwycięstwa. Drugi z poematów, *Bellum Avaricum*, dostarcza wielu dokładnych i cennych informacji na temat oblężenia Konstantynopola w 626 roku przez Awarów oraz sprzymierzonych z nimi Słowian i Persów. Choć skomponowany został na polecenie patriarchy Sergiusza, w nim także nie brak pochwał pod adresem nieobecnego wprawdzie, ale wspierającego walczących szeregiem przesłanych listownie instrukcji i nadesłanym korpusem wojska cesarza. W utworze trzecim, *Heraclias*, swoistej laudacyjnej rekapitulacji rządów Herakliusza, przedstawione zostały osiągnięcia Herakliusza od objęcia władzy do chwili skomponowania dzieła. Analizie poddaje nie tylko dwie w pełni zachowane części poematu, ale także szereg fragmentów odkrytych

na kartach *Chronografii* Teofanesa i w *Księdze Suda*, zaliczanych przez niektórych uczonych do postulowanej trzeciej części poematu.

Uważna lektura pozwala dostrzec bogactwo nawiązań do dzieł autorów pogańskich i chrześcijańskich poprzednich wieków, nie tylko na poziomie leksykalnym, ale także w sposobie obrazowania czy konstruowania utworów. Kolejne dwa rozdziały mają służyć uporządkowaniu owych zależności i wskazaniu oryginalności poety w ich wykorzystywaniu.

W rozdziale szóstym trzy eposy zostały w jakimś sensie skonfrontowane z omówioną w rozdziale czwartym tradycją eposu i utworów pochwalnych. Ponownie, rozważania prowadzone są osobno dla każdego utworu. Objemują one między innymi takie zagadnienia jak: tematyka, styl, metrum, obecność aparatu bogów, inwokacji, rozbudowanych porównań, ekfraz czy katalogów z jednej strony, a z drugiej – wykorzystanie licznych *synkriseis* z określonymi osobami z przeszłości, wielokrotnie powracające motywy znane z dzieł oratorskich innych autorów (na przykład kwestia niewystarczających do godnego przedstawienia władcy umiejętności poety), retoryczne środki wyrazu, passusy o charakterze laudacyjnym wstrzymujące narrację, czy wreszcie analogie do *basilikoi logoi*.

Rozdział siódmy, skonstruowany podobnie jak poprzednie dwa, poświęcony jest wpływowi myśli chrześcijańskiej na twórczość Pizydesa, z podziałem na poszczególne eposy. Uwidoczniona poprzez dokonane zestawienie stosunkowo duża ilość chrześcijańskich treści w eposach, których bohaterem jest świecki władca, prowokuje wręcz do podjęcia rozważań o przyczyny takiego wyboru poety i jego konsekwencje dla wizerunku Herakliusza, jaki wyłania się z tych poematów.

5. Wnioski końcowe

Dokonana w rozprawie analiza trzech eposów Pizydesa ukazuje niezwykłą erudycję autora, objawiającą się poprzez ilość i różnorodność odwołań do literatury poprzednich stuleci. Komponując swoje eposy wyposaża je tylko w niektóre cechy charakterystyczne dla gatunku – te, które odpowiadają jego zamysłowi, przeplatając je elementami panegirycznymi, wykorzystywanymi w równie twórczy sposób. Podobnie na płaszczyźnie treści we wszystkich trzech poematach, choć w każdym z nich w różnym stopniu natężenia, odnaleźć można odwołania, w sposób bezpośredni bądź pośredni (ale naznaczony dużym stopniem prawdopodobieństwa), do szeregu dzieł literackich

minionych epok. Indeks twórców, do dzieł których nawiązania widoczne są także w pozostałych utworach Pizydesa, przynosi kilkadziesiąt nazwisk z kilku stuleci, a owe cytaty, parafrazy czy choćby aluzje nie tworzą mało wartościowych kompilacji, ale twórczo opracowane stanowią istotną część jego poematów.

Tym, co szczególnie przykuwa uwagę w poezji Pizydesa, jest jego niezwykła wręcz zdolność do łączenia dziedzictwa pogańskiego antyku ze światopoglądem chrześcijańskim. Poeta czyni to zarówno na płaszczyźnie obrazowania, przywołując motywy zaczerpnięte raz z jednej, raz z drugiej tradycji, jak i na płaszczyźnie językowej, sformułowania z dzieł pisarzy pogańskich przeplatając frazami odsyłającymi do Pisma Świętego czy Ojców Kościoła.

Nie ulega wątpliwości, iż nadrzędnym celem poety, któremu podporządkował sposób komponowania swoich utworów, jest przedstawienie Herakliusza według wytycznych oficjalnej propagandy, adekwatnie do sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej Cesarstwa, ale uczynił to w sposób sobie jedynie właściwy. Żaden z twórców poprzedzających Pizydesa nie łączył z takim natężeniem tych dwóch tradycji: pogańskiej – klasycznej i chrześcijańskiej. Tu istotną rolę odegrał światopogląd poety jako człowieka wierzącego. W jego poematach owo połączenie to koncept konsekwentnie realizowany przez poetę od początku do końca.

Mam nadzieję, że przeprowadzona w toku rozprawy analiza trzech eposów historycznych Pizydesa nie tylko uzupełnia dotychczasową ich recepcję, ale także otwiera pole do dalszych badań nad twórczością poety.